

Tomasz FIGLUS*

ROZWÓJ OSADNICTWA WIEJSKIEGO W KLUCZU UNIEJOWSKIM DÓBR ARCYBISKUPÓW GNIEŹNIEŃSKICH

Zarys treści: Artykuł ukazuje wyniki badań poświęconych rekonstrukcji rozwoju osadnictwa wiejskiego na obszarze klucza uniejowskiego dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w okresie przedrozbiorowym. Kwerenda i analiza materiałów źródłowych pozwoliły usystematyzować i uszczegółowić dotychczasowy stan wiedzy oraz dokonać weryfikacji wcześniejszych ustaleń historiograficznych. W pracy uwzględniono zmiany terytorialne badanego klucza majątkowego w porządku chronologicznym, ustalono metrykę historyczną wsi oraz podjęto próbę określenia okoliczności ich powstania i objęcia własnością arcybiskupią. W artykule zaprezentowano także zagadnienie lokacji na prawie niemieckim, rozwoju gospodarki folwarcznej, zjawisko powstawania osad młyńskich i rybackich oraz transformacji struktur osadniczych związanej z komutacją. Porównano również w ujęciu dynamicznym wielkość wsi i ich powierzchnię uprawną, wskazując na tendencje zmian i ich uwarunkowania.

Słowa kluczowe: osadnictwo wiejskie, klucz uniejowski, arcybiskupstwo gnieźnieńskie

Arcybiskupstwo gnieźnieńskie było w okresie przedrozbiorowym jednym z największych posiadaczy ziemskich w Polsce, wyróżniając się pod względem wielkości dóbr spośród wszystkich instytucji kościelnych. Stan posiadania arcybiskupów stanowił efekt nadań ziemskich, zamian oraz transakcji majątkowych, które przeprowadzano od wczesnego średniowiecza i kontynuowano w okresie nowożytnym. Osady włączane systematycznie do omawianej włości lub powstałe *in cruda radice* w różnych okresach historycznych tworzyły charakterystyczne skupiska i podlegały wspólnemu gospodarowaniu i zarządzaniu. Przykładem tego może być zgrupowanie należących do arcybiskupa jednostek osadniczych usytuowanych w rejonie Uniejowa, który jako stolica archidiaconatu i jedna z siedzib prymasa stał się istotnym ośrodkiem gospodarczo-administracyjnym. Skoncentrowane w widłach Warty i Neru dobra ziemskie zyskały z czasem miano jednego z najważniejszych kluczy majątkowych stanowiących własność arcybiskupa gnieźnieńskiego.

Wybrane aspekty genezy i funkcjonowania klucza uniejowskiego były do tej pory przedmiotem zainteresowań historyków najczęściej w dużo szerszym

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Zakład Geografii Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31.

kontekście przestrzennym i problemowym poruszanych zagadnień. Zdecydowanie najlepiej zbadane zostały dzieje miast, czego wyrazem są monografie Uniejowa¹ oraz Turku². Wyraźnie gorzej na tym tle przedstawiają się kwestie dotyczące ich wiejskiego zaplecza. Warto przy tym pamiętać, że dobra uniejowskie wykazywały zmienny zasięg przestrzenny i z tego względu konieczne jest również dokonanie analizy o charakterze porównawczym w odniesieniu do kluczy sąsiednich, a w szczególności do tych, które wykształciły się w wyniku podziału klucza macierzystego. Zagadnienia kształtowania się stosunków osadniczych na badanym terenie były częściowo omawiane na marginesie kompleksowych studiów nad rozwojem dóbr arcybiskupich, czego przykładem jest opracowanie J. Warężaka w zakresie średniowiecza oraz J. Topolskiego dla okresu nowożytnego³. Do tego dodać należy przede wszystkim prace na temat struktur społeczno-gospodarczych, ze szczególnym uwzględnieniem aspektów agrarnych oraz szeroko pojętej kultury materialnej⁴. Wiele cennych informacji, choć często rozproszonych z uwagi na makroskalowy charakter badań, odnaleźć można także w niektórych opracowaniach dotyczących ziemi łęczyckiej i sieradzkiej autorstwa S. i S.M. Zajączkowskich⁵.

Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań poświęconych kwestii rozwoju osadnictwa wiejskiego na obszarze objętym oddziaływaniem klucza uniejowskiego. Niezwykle istotne jest przy tym usystematyzowanie oraz uszczegółowienie stanu wiedzy w ramach podjętego problemu badawczego oraz przeprowadzenie analizy ukierunkowanej na dokonanie weryfikacji dotychczasowych ustaleń na gruncie historiografii. Aby tego dokonać, konieczna była kwerenda obejmująca różne kategorie źródeł, cytowanych w dalszej części pracy. Były to przede wszystkim materiały dokumentowe, zgromadzone w rozmaitych kodeksach dyplomatycznych (np. Polski, Wielkopolski, Mazowsza) oraz zbiorach akt archiwalnych, a także źródła opisowe o proveniencji kościelnej, ze szczególnym uwzględnieniem *Liber beneficiorum* oraz wizytacji dóbr arcybiskupich, podanych następnie konfrontacji z rejestrami poborowymi z XVI w. Dla okresów późniejszych sięgnięto do źródeł archiwalnych, wykorzystując w tym zakresie odpowiednie zespoły archiwalne w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie

¹ J. Szymczak (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Łódź–Uniejów 1995.

² E. Makowski, C. Łuczak (red.), *Dzieje Turku*, Poznań 2002.

³ J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929; J. Topolski, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.

⁴ S. Orsini-Rosenberg, *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w.*, Poznań 1925; J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958.

⁵ Por. S. Zajączkowski, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 4, 1966, s. 2–85; S.M. Zajączkowski, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974; tenże, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 19, 1972, s. 21–49.

(wizytacje z 1685 r. oraz 1785 r.)⁶. Materiały te pozwoliły ustalić w porządku chronologicznym zmiany terytorialne badanego klucza majątkowego związane z rozwojem osadnictwa. Udało się zrekonstruować, a w wielu przypadkach także zrewidować wcześniejsze poglądy na temat metryki historycznej wsi, doprecyzować okoliczności ich powstania oraz włączenia do włości arcybiskupiej. W pracy podjęto niezwykle istotne zagadnienie dyfuzji innowacji, jaką był proces lokacji na prawie niemieckim. Ukazano ponadto zjawisko rozwoju gospodarki folwarcznej oraz komutacji w okresie późnonowożytnym, a także powstawania osad młyńskich oraz rybackich. Analizie porównawczej poddano również w ujęciu dynamicznym zagadnienie wielkości wsi, wskazując przy tym na dostrzeżone tendencje zmian oraz ich uwarunkowania.

Rozwój osadnictwa na omawianym obszarze, oprócz wykazanych w dalszej części pracy uwarunkowań prawno-własnościowych, podyktowany był czynnikami przyrodniczymi. Stosunkowo wczesna metryka historyczna dużej części wsi wchodzących w skład badanego klucza majątkowego związana była w znacznej mierze ze sferą topograficzno-hydrograficzną, która sprzyjała szybkiemu pochodowi osadnictwa już od wczesnego średniowiecza. Większość miejscowości analizowanych w dalszym etapie pracy usytuowana jest na terasach nadzalewowych Warty oraz Neru. Bardziej rozproszona była sieć osadnicza w zachodniej części kompleksu majątkowego, w rejonie Turku, gdzie osady powstawały przede wszystkim w dolinach mniejszych cieków: Kiełbaski i jej dopływu Psarki. W bezpośrednim sąsiedztwie koryta rzecznego dominowały łąki i pastwiska, wskazany zaś sposób użytkowania sprzyjał hodowli. Rzeki stanowiły ponadto doskonałą bazę dla rozwoju młynarstwa oraz gospodarki rybnej.

Gleby w centralnej części klucza uniejowskiego generalnie cechowały się znaczną przydatnością rolniczą. Mniej żyzne były natomiast tereny zajęte przez wsie w południowej części klucza, na wschód od biegu Warty, w rejonie Niemysłowa i Lubiszowic, gdzie tereny były *lubo miejscami piaszczyste a grunt (...) mniej urodzajny*⁷. Podobną prawidłowość można wskazać w odniesieniu do terenów leżących wyraźnie na zachód od Warty, które później usamodzielniały się w postaci klucza tureckiego. Te także cechowały się piaszczystym podłożem oraz słabą żyznością gleb.

Obszary w bezpośrednim sąsiedztwie Warty były dość słabo zalesione, gdyż już od wczesnego średniowiecza obszar ten podlegał intensywnej akcji osadniczej. W świetle inwentarzy z 1785 r. kompleksy leśne zachowały się tu głównie między Uniejowem a Wieleninem (ok. 100 ha), w rejonie wsi Smółsko i Boleszczyń (ok. 200 ha) oraz na południu, w pobliżu Niemysłowa (ok. 200 ha). W odniesieniu do innych terenów stanowiących pierwotnie posiadłości uniejowskich dóbr arcybiskupich warto wskazać obszar zalesiony (ok. 400 ha) na północy,

⁶ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Archiwum Kapituły Metropolitarnej (umowny znak zespołu i działu: A. Cap. B), *Originales revisiones bonorum archiepiscopatum. Collectae A.D. 1818 per Vincentium Kazubski, sygn. 163*; Inwentarz dóbr całego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego spisany przez ks. Ignacego Nepomucena Bardzińskiego, sygn. 155.

⁷ AAG, A. Cap. B., 155, k. 243.

gdzie na *Chelmie, Ladorudziu Wielkim i Małym znajdzie się sosny na budynki zdadne*⁸. W zachodniej części klucza uniejowskiego, które w XVI w. uległy separacji, lasy nie stanowiły zwartej kompleksu, lecz były rozrzucone, a ich areal można oszacować pod koniec XVIII w. w tym kompleksie majątkowym na ok. 400 ha. Wyraźnie dominowały lasy sosnowe z niewielką domieszką siedlisk dębowych, które już wcześniej podlegały długotrwałej deforestacji na potrzeby gospodarcze.

Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego rozpoczął się już w okresie wczesnego średniowiecza w związku ze stopniową feudalizacją stosunków społecznych oraz upowszechnieniem systemu lennego. W ramach beneficjów ziemskich ze strony pierwszych królów i książąt piastowskich wzrastały uposażenia rozmaitych instytucji kościelnych: biskupstw i kapituł oraz klasztorów. Pierwszorzędne znaczenie w tym zakresie, ze względu na swą rangę, miało oczywiście arcybiskupstwo, które uzyskało do początków XII w. znaczne posiadłości ziemskie. Kluczowym materiałem źródłowym pozwalającym na rekonstrukcję zasięgu dóbr w tym okresie jest niewątpliwie tzw. bulla gnieźnieńska papieża Innocentego II z 1136 r. (*Ex commisso nobis a Deo*). Jej analiza pozwala ustalić stan uposażenia arcybiskupstwa tuż przed okresem rozbitcia dzielnicowego. Zawiera ona m.in. listę osad z obszaru ziemi sieradzkiej, w tym kasztelanii spicymierskiej, które stanowiły załóżek późniejszego rozwoju klucza majątkowego na tym obszarze. Odnaleźć można m.in. wzmianki na temat osad: *Janovici, Smolzco, Pricuna, Turkovici, Turkoviste, Unieievo, Karchovo*⁹. Jako posiadłość arcybiskupią wymienia się tu *Uneievo, villa circa Spitimir*. Darowizna ta została następnie potwierdzona w 1260 r. przez księcia łęczyckiego i kujawskiego Kazimierza¹⁰. Na podstawie dokumentu znanego z późniejszych przekazów wiadomo, że osada uzyskała prawa miejskie przed 1290 r.¹¹ Kolejnym ważnym ośrodkiem był wymieniony w dokumencie Turek, który w 1341 r. uzyskał za pośrednictwem arcybiskupa Janisława również status miasta na drodze lokacji na prawie średzkiej przeprowadzonej przez wójta uniejowskiego Jana Prutheno¹². W 1357 roku król Kazimierz III Wielki potwierdził władztwo biskupów gnieźnieńskich nad Turkiem, który określił jako *civitas cum foro et duabus villis sibi iunctis*¹³.

Przejdźmy teraz do pozostałych osad, które w sposób trwały zachowały wiejski charakter. Wśród nich znajdują się Jankowice (*Janovici*). Co istotne, wieś nie była już notowana w dokumencie potwierdzającym własność arcybiskupią w 1357 r. J. Warężak określił ją mianem zaginionej¹⁴. Należy jednak zaprzeczyć

⁸ AAG, A. Cap. B., 155, k. 105, 151.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: KDW), t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 7.

¹⁰ KDW, t. 1, nr 388.

¹¹ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI* (dalej: VG), wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 232–233.

¹² KDW, t. 3, nr 2048 (trans. z 1552 r.).

¹³ KDW, t. 3, nr 1354.

¹⁴ J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 12 i 150.

tej tezie, gdyż Jankowice były dalej wzmiankowane w źródłach i na tej podstawie można je zlokalizować w pobliżu osady Niewiesz, która stanowiła w XV w. gniazdo rycerskiego rodu Chebdów herbu Pomian¹⁵. W *Liber beneficiorum* oraz rejestrach poborowych z XVI w. uzyskujemy potwierdzenie, że osada była w tym czasie w rękach szlacheckich¹⁶. Kolejną wsią znaną z bulli jest Smólsko, odnotowane również wśród wsi arcybiskupich w 1357 r. (*Smolsko, villa in terra Syradie, ex alia parte fluvii Warte*). Opisana jest także w *Liber beneficiorum* i rejestrach poborowych¹⁷. Przeszła ona lokację na prawie niemieckim w 1404 r.¹⁸ Kolejno wymieniona jest Przykona (*Pricuna*) w grupie wsi wokół Spicymierz, wyszczególniona także w dokumencie potwierdzającym dobra arcybiskupie w 1357 r. oraz w źródłach wizytacyjnych i podatkowych z XVI w.¹⁹ Następną osadą odnotowaną w XII w. są Turkowice (*Turcovic*). W jej pobliżu powstała kolejna osada rycerska o tej samej nazwie, którą nabył w wyniku zamiany arcybiskup Jakub w 1301 r.²⁰ Obie wsie prawdopodobnie uległy komasacji w jedną całość, co potwierdzają materiały źródłowe z XVI w.²¹ Rejestr najstarszych osad wykonany przez J. Warężaka można uzupełnić o inną wieś, tj. Charchów (*Karchovo*). Miejscowość została odnotowana w opisie uposażenia arcybiskupstwa w 1357 r. Na podstawie źródeł z XVI w. wiemy, że wieś stanowiła własność kapituły uniejowskiej (*Charchow canonici*), choć istniał w XVI w. także Charchów stanowiący własność szlachecką (*Carchovo minor*), stąd późniejsze rozróżnienie na Charchów Księży i Pański²². Potwierdzoną informacją o powstaniu kolegiaty dysponujemy pod datą 1365 r. (*ecclesiam collegiatam in oppido Uneyov, fundat, erigit et consummat*)²³. Nie można jednak wykluczyć, że uposażona odpowiednio kapituła istniała już dużo wcześniej, co sugeruje J. Korytkowski w kontekście konsekracji Lupusa, biskupa płockiego. Znane są ponadto wzmianki na temat kanoników uniejowskich już z pierwszej połowy XIV w.²⁴ W 1136 roku osada należała jednak jeszcze bezpośrednio do dóbr arcybiskupich. Do grupy wsi z rejonu Uniejowa i Turku zaliczyć można jeszcze inną osadę, tj. Malanów (*Malanovici*), która

¹⁵ *Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyszyckich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV*, wyd. R. Hube, Warszawa 1888, nr 15, 68, 76, 114, 145, 148.

¹⁶ *Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej* (dalej: LBL), t. 1, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880, s. 344; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pańskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13 (dalej: PW), Warszawa 1883, s. 245.

¹⁷ LBL, t. 1, s. 400–401; PW, t. 2, s. 174, 185, 226.

¹⁸ KDW, t. 5, nr 62.

¹⁹ LBL, t. 1, s. 259, 264; PW, t. 2, s. 173, 184, 225.

²⁰ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 2, wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1878, nr 177.

²¹ LBL, t. 1, s. 261, 263; PW, t. 2, s. 173, 184, 225.

²² PW, t. 2, s. 188, 231.

²³ *Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, t. 12, *Historiae Poloniae libri XII*, t. 3, Kraków 1876, s. 305; por. A. Jabłońska, *Kapituła uniejowska do początków XVI wieku*, Kielce 2005.

²⁴ LBL, t. 1, s. 338, przypis 1.

blędnie zlokalizowana jest w dokumencie *circa Calis*. W dokumentach z 1329 i 1333 r., znanych z późniejszych odpisów w wizytacjach dóbr arcybiskupich, dowiadujemy się o decyzji arcybiskupa Janisława w sprawie nadania Falkonowi wsi w celu jej lokowania na prawie średzkim. Określa on przy tym uposażenie sołtysa oraz powinności osadników²⁵. Wieś została wymieniona w cytowanym wcześniej dokumencie z 1357 r. Właściwą lokalizację osady potwierdzają ponadto rejestry poborowe z XVI w.²⁶ Wśród wsi znanych zapewne już w połowie XII w. J. Wareżak wymienił również osadę Sobótka w parafii Chełmno. Są to wyłącznie domysły autora, które jednak nie mają żadnego poparcia źródłowego. W kategorii osad mieszczących się w sąsiedztwie Spicymierza w świetle bulli z 1136 r. znaleźć powinny się także wsie: *Tandov et Clonova*. Można je identyfikować z dzisiejszymi osadami: Tądów i Klonów. Są one jednak położone na skraju dawnej kasztelanii spicymierskiej i były już związane gospodarczo z dobrami arcybiskupimi w rejonie Sieradza. Z tego względu zostały pominięte w rozważaniach na temat kształtowania się klucza uniejowskiego. Warto ponadto dodać, że Tądów już w 1176 r. stał się okresowo za sprawą Kazimierza Sprawiedliwego elementem uposażenia klasztoru sulejowskiego, a potem przeszedł częściowo w ręce prywatne (Piotra z Glinna)²⁷, pozostała zaś część ostatecznie znalazła się w dobrach szlacheckich w 1358 r., stanowiąc własność Włosta Starczynowicza²⁸. Klonów natomiast w świetle dokumentu z 1257 r. widnieje wyraźnie jako wieś kapitulna, która została przekazana w ręce prywatne²⁹. Reasumując, do kształtującej się uniejowskiej włości arcybiskupów gnieźnieńskich należały w połowie XII w. następujące osady: Uniejów, Turek, Turkowice, Jankowice (okresowo), Smółsko, Przykona, Charchów (okresowo) i Malanów (ryc. 1).

Przejdźmy teraz do omówienia rozwoju klucza uniejowskiego w okresie pełnego i późnego średniowiecza. Na podstawie analizy materiału źródłowego udało się ustalić, że w XIII w. w skład dóbr należących do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego na badanym obszarze weszło kolejnych 11 wsi. Chronologicznie pierwszą z nich było Ostrowsko. W 1241 roku książę mazowiecki Konrad nadał tę osadę arcybiskupom, otrzymawszy ją uprzednio z rąk Budzisława, syna Strzeszka³⁰. Osada, zniszczona przez Krzyżaków w 1331 r., została wymieniona następnie w dokumencie uposażenia przez Kazimierza Wielkiego w 1357 r.³¹ oraz źródłach wizytacyjnych i podatkowych z XVI w.³² Pierwsze wzmianki na temat kolejnej osady o nazwie Niemysłów pochodzą z 1262 r. W dokumencie z tego roku biskup Wilhelm odstąpił arcybiskupowi Janowi tę wieś oraz Petrykozy i Dobieszowice

²⁵ VG, s. 246, 411.

²⁶ PW, t. 2, s. 174, 185, 226.

²⁷ KDW, t. 1, nr 881.

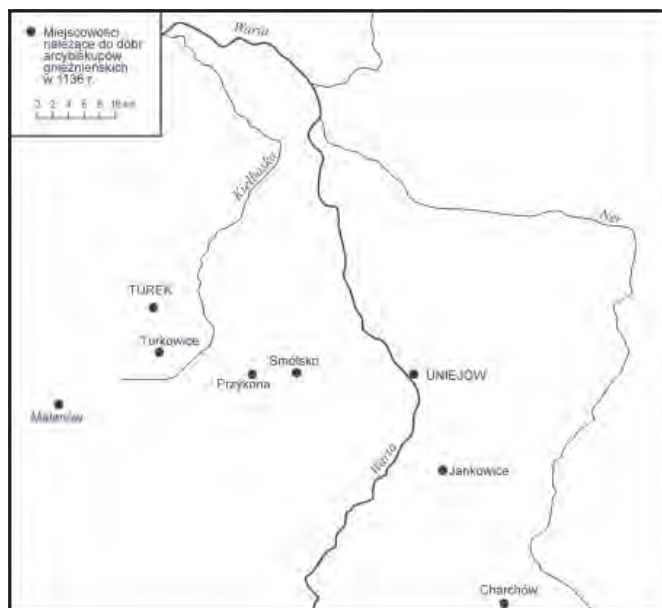
²⁸ KDW, t. 3, nr 1391.

²⁹ KDW, t. 1, nr 355.

³⁰ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis* (dalej: KDMaz), wyd. J.K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919, s. 416; KDW, t. 1, nr 229.

³¹ KDW, t. 2, nr 1191, KDW, t. 3, nr 1354.

³² LBL, t. 1, s. 344–345.

Ryc. 1. Stan osadnictwa w kluczu uniejowskim w 1136 r.
Źródło: opracowanie własne

w zamian za Maninę w Sandomierskiem³³. W 1319 roku Niemysłów przeszedł lokację na prawie niemieckim za sprawą arcybiskupa Janisława, który sprzedał Pawłowi sołectwo w tejże wsi oraz pobliskich Lubiszewicach³⁴. Wieś była wzmiankowana w dokumencie z 1357 r. oraz źródłach opisowych z XVI w.³⁵ Pod datą 1265 r. odnaleźć można informacje na temat kolejnej osady o nazwie Ubysław. Zgodnie z decyzją księcia Leszka Czarnego trzy części w badanej wsi należące do Maurycego Wszeborowicza przeszły w posiadanie arcybiskupie w zamian za Sędów³⁶. Ubysław w sposób ciągły był częścią dóbr uniejowskich, choć w XVI w. był już tylko niewielką osadą folwarczną³⁷. J. Warężak mylnie umieścił początkowo Ubysław pod Opatówkiem, a dopiero później zlokalizował badaną wieś pod Uniejowem. Pominął ją jednak niesłusznie w zestawieniu wsi arcybiskupich na początku XVI w.³⁸ Kolejną chronologicznie osadą włączoną do klucza uniejowskiego było Chełmno. O jego istnieniu dowiadujemy się już z bulli gnieźnieńskiej³⁹ oraz za sprawą wyroków sądu książęcego z 1238 r.⁴⁰

³³ KDW, t. 1, nr 405.

³⁴ VG, s. 233–234.

³⁵ LBL, t. 1, s. 398–399; PW, t. 2, s. 189, 231, 309.

³⁶ KDW, t. 1, nr 417.

³⁷ LBL, t. 1, s. 344–345.

³⁸ J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 24 i 52.

³⁹ *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich, cz. 1, Bulla gnieźnieńska z r. 1136* (dalej: Bulla 1136), wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947, s. 15.

⁴⁰ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku* (dalej: DKM), wyd. B. Ulanowski, *Archiwum Komisji Historycznej*, t. IV, Kraków 1887, nr 10, s. 123.

Dopiero jednak w 1284 r. Przemysław II zatwierdził darowiznę w postaci wsi Chełmno uczynioną przez Berwolda, łowczego kaliskiego i cześnika łądzkiego na rzecz arcybiskupa⁴¹. Natomiast w 1341 r. arcybiskup Janisław wyznaczył zasadźcę w celu dokonania lokacji na prawie średzkim, określił uposażenie sołtysa i ciężary osadników⁴². Wieś znalazła się w dokumencie z 1357 r. i jest notowana w źródłach z XVI w.⁴³ Z roku 1286 pochodzi kolejna wzmianka o poszerzeniu włości arcybiskupiej, tym razem o osadę Kowale Księżę, które w tym czasie za sprawą decyzji Przemysła II przeszły w posiadanie arcybiskupów na drodze sprzedaży dokonanej przez komesa Stoigniewa⁴⁴. W innej lokalizacji natomiast ukształtowały się funkcjonujące jako wieś szlachecka Kowale Pańskie, znane z przekazów źródłowych już od XIV w.⁴⁵ Warto dodać, że Kowale Księżę przeszły lokację na prawie niemieckim w 1434 r.⁴⁶ Pod koniec XIII w., a dokładnie rzecz biorąc w 1288 r., klucz uniejowski poszerzył się w drodze nadania o kolejne 4 wsie, mianowicie Dobrów, Szadów, Rzuchów i Kwiatkowo. Wszystkie wymienione wsie wchodziły w skład uposażenia kościoła dobrowskiego zgodnie z dokumentem Władysława Odonica z 1232 r. i jako takie zostały przekazane *cum possessionibus et hereditatibus* na rzecz zakonu cysterskiego⁴⁷. Nadanie to zostało następnie potwierdzone w 1252 r. przez księcia łęczyckiego i kujawskiego Kazimierza⁴⁸. W 1285 roku decyzją konwentu sulejowskiego wspomniane włości zaczęły podlegać klasztorowi w Byszewie⁴⁹. Ostatecznie w 1288 r. Przemysław II w specjalnym dokumencie zatwierdził na drodze ugody zmiany przynależności dóbr ziemskich, wskutek czego rzeczony wsie znalazły się w domenie arcybiskupiej w zamian za odstąpienie od pobierania dziesięcin z kasztelanii nakielskiej⁵⁰. Analizowane wsie ujęte zostały w dokumencie o uposażeniu dóbr arcybiskupich z 1357 r. oraz późniejszych źródłach wizytacyjnych⁵¹. Rzuchów w 1370 r. dzięki decyzji arcybiskupa Janisława został przeniesiony na prawo średzkie. Dokonano wówczas sprzedaży sołectwa Kwirynowi, określając jego uposażenie oraz powinności osadników⁵². W odniesieniu do wsi Szadów (*Zadowo*) w *Liber beneficiorum* i rejestrach poborowych odnajdujemy informację na temat osady typu duplex (*kszyaze et nobilium*), stąd wniosek, że do dóbr arcybiskupich należeć będzie tylko miejscowość Szadów Księży⁵³. Droga zamiany dóbr w 1324 r. przestał należeć do klucza uniejowskiego żreb w Kwiatkowie, który w zamian za żreb

⁴¹ KDW, t. 1, nr 539.

⁴² VG, s. 249.

⁴³ LBL, t. 2, s. 442–444; PW, t. 2, s. 173, 184, 225.

⁴⁴ KDW, t. 1, nr 562.

⁴⁵ LBL, t. 1, s. 260–263; PW, t. 2, s. 51.

⁴⁶ KDW, t. 5, nr 548.

⁴⁷ KDW, t. 1, nr 136.

⁴⁸ KDW, t. 1, nr 304.

⁴⁹ DKM, nr 45, s. 219.

⁵⁰ KDW, t. 2, nr 618.

⁵¹ LBL, t. 1, s. 251–253, t. 2, s. 443; PW, t. 2 s. 53, 225.

⁵² VG, s. 248.

⁵³ LBL, t. 1, s. 261–265; PW, t. 2, s. 173, 184, 224.

w Śmieszkwie przejął Chwalibóg de Gacz⁵⁴. Śmieszków jednak, znany skądinąd już z 1297 r.⁵⁵ jako osada *circa hereditatem Grambkowice* (Grąbków), prawdopodobnie rychło uległ zanikowi. Nie wymieniają go ani dokument z 1357 r., ani Jan Łaski oraz rejestry poborowe z XVI w. Z końca XIII w. pochodzą ponadto pierwsze wzmianki o kolejnych dwóch wsiach, tj. Wieleninie oraz Orzeszkowie. W 1290 roku arcybiskup Jakub sprzedał sołectwo mieszczaninowi uniejowskiemu Szymonowi we wsiach Wielenin oraz w połowie Orzeszkowa w celu lokowania ich na prawie średzkim. Drugą część wsi otrzymał arcybiskup drogą zamiany za wieś Pągów⁵⁶. W przypadku Orzeszkowa zabieg ten okazał się nie w pełni skuteczny, w związku z czym w 1311 r. arcybiskup Jarosław nakazał wspomnianemu Szymonowi ponowną lokację wsi, określił uprawnienia sołtysa oraz powinności osadników. Obie wsie wymienione zostały w potwierdzeniu uposażenia arcybiskupiego w 1357 r. oraz materiałach źródłowych z XVI w.⁵⁷

Kolejne rozszerzenie zasięgu klucza uniejowskiego nastąpiło na początku XIV w., a dokładnie rzecz biorąc – w 1301 r. W tym czasie Mikołaj, książę opawski, pełniący funkcję starościńską, zatwierdził zamianę wsi arcybiskupiej Słupowo pod Kcynią za wieś *Sbyluczicz* [Zbylczyce], *cum suis pertinenciis Grodzycze* [Grodzisko] *videlicet et sorte vel sortibus in Zpratkowicz* [Spratkowice]⁵⁸. Zbylczyce wymienione zostały jeszcze w dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1357 r. jako *villa in terra Syradie prope Svenciam* (Świnice). Nie ma ich już jednak w wizytacjach z początku XVI w., gdyż w międzyczasie wieś uległa tzw. alienacji i stała się własnością szlachecką⁵⁹. Grodzisko relatywnie szybko przestało być częścią klucza uniejowskiego, gdyż nie jest już wymienione w dokumencie z 1357 r.⁶⁰ Istniało jednak dalej jako własność szlachecka⁶¹. Należy zatem zaznaczyć, że J. Warężak błędnie określił te osady jako zaginione⁶². Tymczasem zanikowi, a nie tylko alienacji uległa jedna z wymienionych miejscowości, tj. Spratkowice, nienotowane w źródłach od połowy XIV w.

Do kolejnej zmiany w stanie posiadania klucza uniejowskiego doszło w 1304 r. Piotr, syn Mikołaja z Glinna, podstoli sieradzki, dokonał w tym czasie zamiany posiadanej przez siebie wsi Grąbków na omawianą wcześniej osadę Tądów, która była w posiadaniu arcybiskupów⁶³. W ten oto sposób Grąbków stał się częścią kompleksu uniejowskiego. W dokumentach znanych z późniejszych przekazów dowiadujemy się, że w 1327 r. arcybiskup Jarosław dokonał ponownej lokacji wsi na prawie średzkim i odnowił sołectwo, które określone zostało

⁵⁴ KDW, t. 2, nr 1039.

⁵⁵ KDW, t. 2, nr 763.

⁵⁶ VG, s. 232–233 i 235–236.

⁵⁷ Por. LBL, t. 1, s. 344–345, 359–361; PW, t. 2, s. 189, 232–233.

⁵⁸ KDW, t. 2, nr 838.

⁵⁹ Por. LBL, t. 1, s. 366; PW, t. 2, s. 190, 234.

⁶⁰ KDW, t. 3, nr 1354.

⁶¹ Por. LBL, t. 1, s. 365–366; PW, t. 2, s. 190, 233.

⁶² J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 151.

⁶³ KDW, t. 2, nr 881.

jako *multis temporibus desertata*⁶⁴. Grabków wymieniony został w grupie osad stanowiących uposażenie arcybiskupie w 1357 r. oraz odnotowany jest w źródłach opisowych z XVI w.⁶⁵ W 1319 roku pojawiła się także pierwsza wzmianka na temat sąsiedniej wsi Lubiszewice. Obie bowiem zostały wymienione w tym samym roku, po tym jak arcybiskup Janisław sprzedał Pawłowi Staroście sołectwo w celu przeprowadzenia lokacji na prawie średzkim, określając przy tym prawa i powinności osadników⁶⁶. Potwierdzenie przynależności własnościowej pojawiło się także w 1357 r. oraz późniejszych chronologicznie materiałach źródłowych⁶⁷.

Z kolei z 1321 r. pochodzi dokument, zgodnie z którym książę Władysław Łokietek potwierdził zamianę wsi arcybiskupich Leszno i Nagórki na Korytków. Do transakcji prawdopodobnie jednak nie doszło, gdyż w 1335 r. mamy do czynienia z kolejnym dokumentem stwierdzającym zamianę kościelnej osady Proboszczowice za Korytków, należący do tej pory do Tomisława, dziedzica z Glinna i jego brata Bartłomieja⁶⁸. Na początku XVI w. w Korytkowie można zidentyfikować jedynie 2 łany należące do dóbr arcybiskupich klucza uniejowskiego⁶⁹. W 1339 roku wśród wsi klucza uniejowskiego pojawia się kolejna miejscowość, tj. Cichmiana. Z tego roku pochodzi bowiem przekaz źródłowy, wedle którego arcybiskup Janisław nadał wieś Mikołajowi, mieszczaninowi z Uniejowa, w celu dokonania lokacji na prawie średzkim, określając przy tym uposażenie sołtysa i powinności osadników⁷⁰. Wieś była zniszczona podczas najazdu krzyżackiego, jednakże została odbudowana i wymieniona wśród osad arcybiskupich w 1357 r. oraz źródłach z XVI w.⁷¹

Do następnej istotnej zmiany zasięgu dóbr klucza uniejowskiego doszło w 1347 r., kiedy to król Kazimierz Wielki nadał arcybiskupowi Jarosławowi osady Spicymierz oraz pobliskie *Wiescicze* (Wieścice) w zamian za Przedecz, Żarowo i Monice⁷². Pierwsze wzmianki źródłowe na temat Spicymierza pojawiają się już w *Kronice Galla Anonima* i odnoszą się do 1103 r., przy opisie walk między Bolesławem Krzywoustym a jego bratem Zbigniewem⁷³. W bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. wieś figuruje jako jeden z grodów kasztelańskich⁷⁴. Niedługo po spustoszeniu grodu przez Krzyżaków w 1331 r. wieś krótko była

⁶⁴ VG, s. 243–244.

⁶⁵ LBL, t. 1, s. 265; PW, t. 2, s. 174, 185, 227.

⁶⁶ VG, s. 233–234.

⁶⁷ LBL, t. 1, s. 398–399; PW, t. 2, s. 189, 231.

⁶⁸ KDW, t. 2, nr 1024 i 1150.

⁶⁹ LBL, t. 1, s. 261–263; PW, t. 2, s. 173, 184, 225.

⁷⁰ Teki Pstrokońskiego, 3344, f. 98, za: S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1, Łódź 1966, s. 51.

⁷¹ KDW, t. 2, nr 1192; LLB, t. 1, s. 343; PW, t. 2, s. 190, 233.

⁷² KDW, t. 2, nr 1257.

⁷³ *Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, seria II, t. 2. wyd. K. Małczyński, Kraków 1952, s. 108.

⁷⁴ Bulla 1136, s. 15

w posiadaniu Pawła Ogona, kasztelana, a później wojewody łęczyckiego⁷⁵, który na drodze ugody odstąpił od swych praw do Spicymierza⁷⁶. Status własnościowy potwierdzają źródła późniejsze, w tym *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego oraz rejestry poborowe⁷⁷. To samo dotyczy pobliskiej wsi Wieścice, która także do okresu przedrozbiorowego wchodziła w skład badanego klucza majątkowego⁷⁸.

Najważniejszą cezurą czasową z punktu widzenia określenia rozwoju osadnictwa w kluczu uniejowskim, co sygnalizowano na wstępie, jest rok 1357⁷⁹. Wówczas bowiem król Kazimierz Wielki wystawił dokument potwierdzający dotychczasowy stan uposażenia arcybiskupów gnieźnieńskich w całej Polsce. Wymienia on 9 wsi leżących na terenie omawianego klucza majątkowego, które wcześniej nie wchodziły w skład domeny arcybiskupiej, tj. Cisów, Drozdów, Kobylniki, Kościelnica, Sworawa, Rogów i Sobótka. Dla większości wymienionych miejscowości 1357 r. stanowi pierwszą wzmiankę źródłową oraz *terminus ante quem* włączenia tych osad do włości arcybiskupiej. Przykładem w tym zakresie może być wieś Drozdów (par. Świnice), którą można identyfikować ze zniekształconą nazwą *Drozdino* oraz wieś Rogów (par. Turek), *villa in terra Syradie, ex alia parte fluvii Warte*. Obie dodatkowo warte są uwagi dlatego, że w XV w. uległy tzw. alienacji i przeszły w posiadanie szlachty, na co wskazują źródła statystyczno-opisowe z XVI w.⁸⁰ Podobna sytuacja w aspekcie pierwszej wzmianki dotyczy także wsi Kościelnica, gdyż po raz pierwszy notowana jest właśnie w 1357 r. jako *villa coniuncta* z pobliskim Uniejowem. Prawdopodobnie założona została *in cruda radice*, gdyż korzystała z przywileju wolnizny, o czym świadczy jej druga nazwa, zamiennie używana w rejestrach poborowych z XVI w., tj. Wola Przedmiejska lub *Volia templi*. Jej część stanowiła też uposażenie kapituły uniejowskiej⁸¹.

Niektóre z badanych osad wykazywały z kolei relatywnie długą metrykę historyczną. Przykładami mogą być w tym przypadku wsie Sworawa i Cisów. Pierwsza wzmianka dotycząca Sworawy pojawia się już w 1242 r. w przywileju księcia mazowieckiego Konrada dla arcybiskupstwa i biskupstw wrocławskiego i plockiego jako jedna z wielu osad, *in quibus archiepiscopus mansjonem consuevit habere*⁸². Nie jest to jednak wystarczająca przesłanka źródłowa pozwalająca zaklasyfikować w całości wieś do włości duchownej. Jednoznaczne potwierdzenie dają dopiero dokument z 1357 r. oraz późniejsze źródła opisowe⁸³. Wieś przeszła lokację na prawie niemieckim w 1408 r.⁸⁴ Cisów po raz pierwszy

⁷⁵ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, Poznań 1890, s. 180–181 i 224–225.

⁷⁶ KDW, t. 2, nr 1272 i 1273.

⁷⁷ LBL, t. 1, s. 340, 355–357; PW, t. 2, s. 189, 223.

⁷⁸ LBL, t. 1, s. 344–345; PW, t. 2, s. 232.

⁷⁹ KDW, t. 3, nr 1354.

⁸⁰ LBL, t. 1, 261, 263, 343, 364; PW, t. 2, s. 173, 184, 190, 225, 234.

⁸¹ LBL, t. 1, s. 340, 344; PW, t. 2, s. 189, 232.

⁸² KDMaz, s. 427.

⁸³ LBL, t. 1, s. 366–267; PW, t. 2, s. 52.

⁸⁴ VG, s. 237.

wzmiankowany jest w 1284 r., kiedy to Komes Oxias nadał braciom Filipowi i Mikołajowi prawo lokowania wsi na prawie niemieckim. Powstałe w ten sposób sołectwo było przedmiotem sporu, który w 1347 r. rozstrzygał arcybiskup Jarosław⁸⁵. Jednak dopiero w 1357 r. osada pojawiła się w gronie wsi arcybiskupich i notowana była w tej kategorii własnościowej także później⁸⁶. Z 1339 roku pochodzi pierwsza wzmianka na temat osady Kobylniki. Pojawia się ona w aktach z procesu episkopatu polskiego przeciw Krzyżakom, którzy dopuścili się zniszczenia tejże wsi⁸⁷. Nie ma jednak dowodów, że w tym czasie wieś wchodziła w skład majątności arcybiskupich. Potwierdzenia tej przynależności własnościowej po 1357 r. pojawiają się natomiast systematycznie w okresie nowożytnym⁸⁸. Podobna sytuacja dotyczy osady Sobótka (ryc. 2). Wzmiankowana jest ona w streszczeniu dokumentu z datą 1311 r., znanego z przekazów szesnastowiecznych dotyczących prób lokacji Orzeszkowa⁸⁹, jednakże nie ma jasno wskazanych dowodów jej przynależności do dóbr arcybiskupich. Potwierdzenie tego stanu dają nam dopiero cytowany wielokrotnie dokument z 1357 r., jak również późniejsze przekazy źródłowe w postaci rejestrów poborowych⁹⁰.

Ryc. 2. Stan osadnictwa w kluczu uniejowskim w 1357 r.

Źródło: opracowanie własne

⁸⁵ VG, s. 244–247.

⁸⁶ LBL, t. 1, s. 261, 263; PW, t. 2, s. 173, 184, 225.

⁸⁷ KDW, t. 2, nr 1192.

⁸⁸ LBL, t. 1, s. 344–345; PW, t. 2, s. 189, 232.

⁸⁹ VG, s. 235–236.

⁹⁰ PW, t. 2, s. 52.

W 1357 roku w świetle dokumentu Kazimierza Wielkiego znanych jest zatem 31 osad (w tym 2 miasta: Uniejów i Turek), a ponadto 29 wsi: Malanów, Smółsko, Przykona, Turkowice, Ostrowsko, Niemysłów, Ubysław, Chełmno, Kowale Księżę, Dobrowo, Szadów Księży, Rzuchów, Zbylczyce, Grąbków, Korytków, Spicymierz, Wieszczyce, Sobótka, Cichmiana, Cisów, Drozdów, Kobylniki, Kościelnica, Lubiszewice, Sworawa, Orzeszków, Rogów, Wielenin (ryc. 2). Do tej grupy doliczyć należy ponadto niewielką osadę Winiary (Winnica), powstałą pod Uniejowem dzięki osobistej inicjatywie arcybiskupa Jarosława⁹¹. W stosunku do wykazu z 1136 r. nie zachowały się Jankowice (alienowane) oraz Charchów (jako uposażenie kolegiaty). Do 1357 roku nie dotrwały także należące czasowo do klucza uniejowskiego osady: Kwiatkowo, Grodzisko i Spratkowice. Pominięto także wieś Szarów Księży (Kanonicy), wymieniony co prawda w dokumencie z 1357 r., ale stanowił on jednakże część uposażenia kapituły uniejowskiej⁹².

Przez kolejne 150 lat stan posiadania dóbr arcybiskupich w rejonie Uniejowa zmienił się bardzo nieznacznie. Nastąpiły przede wszystkim procesy wyłączenia trzech osad: Drozdowa i Rogowa oraz Zbylczyc z włości arcybiskupiej, o czym wcześniej wspomniano przy analizie genetycznej tych punktów osadniczych. Warto też zwrócić uwagę na wymienioną uprzednio osadę Winiary (lub Winnica). Przestaje ona być notowana w inwentarzach jako samodzielny punkt osadniczy zarówno w kluczu uniejowskim, jak i w dobrach sąsiednich. Zanik uprawy winnej latorośli sprawił prawdopodobnie, że miejscowość uległa zanikowi lub po inkorporacji stanowiła jedynie relikwyt dawnego zagospodarowania, będący w posiadaniu pobliskiego Uniejowa. Badany kompleks majątkowy poszerzył się natomiast o trzy nowe osady. Pierwszą z nich był Boleszczyn. Wieś po raz pierwszy wzmiankowana była w 1362 r., o czym informuje dokument sędziego ziemskiego sieradzkiego na temat sporu o pola Lipicze i Skrzyńki, gdyż wśród świadków występuje *Petrassius, heres de Boleszczyno*⁹³. Do włączenia osady do klucza uniejowskiego doszło zaś w 1374 r. na skutek pozytywnego rozstrzygnięcia sądowego w sporze arcybiskupa z dziedzicami Obrzębina i Słomowa⁹⁴. Status własnościowy Boleszczyna potwierdzają też źródła wizytacyjne i podatkowe z XVI w.⁹⁵ Warto podkreślić, że w 1399 r. arcybiskup Dobrogost nadał Waclawowi, zwanemu Wynth, sołectwo w Boleszczynie⁹⁶. Ostatecznie lokację na prawie niemieckim wieś przeszła w 1408 r.⁹⁷

Kolejną osadą, która zasiłała klucz uniejowski, była Wola Rozworzyna, zwana Wólką. Jej istnienie na początku XV w. identyfikuje S. Kozierowski.

⁹¹ Por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 151.

⁹² *Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998, Aneks II, s. 68.

⁹³ KDW, t. 3, nr 1472.

⁹⁴ KDW, t. 3, nr 1692.

⁹⁵ LBL, t. 1, s. 400–401; PW, t. 2, s. 174, 185, 226.

⁹⁶ KDW, t. 3, nr 2016.

⁹⁷ KDW, t. 5, nr 126.

Pierwsze wzmianki datuje na 1418 r., wskazując w dokumencie z ksiąg ziemskich szadkowskich na postać *Paszka de Rozworzina Volya*. W 1424 roku pojawia się także zapiska na temat osady *Rosvora de Volya Nyemyslowa*⁹⁸. Badana osada (pod nazwą *Volya Roszworzyna*) jako wieś należąca do dóbr arcybiskupich została poddana wizytacji w 1512 r.⁹⁹ Dalsze losy miejscowości wymagają wyjaśnienia. Mianowicie niezależnie od wskazanej wsi w jej bezpośrednim pobliżu co najmniej od końca XIV w. funkcjonowała szlachecka wieś Wólka Łyszkowska. Pod koniec XVIII w. na mapie Gilly'ego podane są obok siebie dwie nazwy wsi: *Wulka xienza* i *Wulka liskowska*¹⁰⁰. Współcześnie jednak Woli Łyszkowskiej nie notuje się, choć obie funkcjonowały jeszcze w okresie międzywojennym. Prawdopodobnie obie osady uległy połączeniu w postaci dzisiejszej Księżej Wólki. W wizytacjach dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich pojawia się jeszcze jedna osada, dla której 1512 r. stanowi *terminus ante quem* powstania, gdyż dokładne okoliczności jej utworzenia nie są znane źródłowo¹⁰¹. Mowa tu o wsi Kawęczyn (Kawieczyno), dziś już nienotowanej. Została ona założona w bezpośrednim sąsiedztwie Ostrowska (prawdopodobnie później do niego wcielona). Była to bowiem mała wieś rybacka, co potwierdzają także *Liber beneficiorum* oraz rejestry poborowe z XVI w.¹⁰²

W świetle wizytacji przeprowadzonej w 1512 r. można określić stan posiadania dóbr arcybiskupich należących w tym czasie do klucza uniejowskiego. Na podstawie przeprowadzonej analizy udało się ustalić przynależność 2 miast, 27 wsi oraz część jednej wsi (ryc. 3). Wśród miast wchodzących w skład omawianego klucza majątkowego wymienić należy Uniejów oraz Turek. Do grona wsi zaliczały się następujące miejscowości (w kolejności alfabetycznej): Boleszczyń, Cichmiana, Cisów, Chelmino, Dobrowo, Grąbków, Kawęczyn, Kobylniki, Kościelnica, Kowale, Lubiszowice, Malanów, Niemysłów, Orzeszków, Ostrowsko, Przykuna, Rzuchów, Smólsko, Sobótka, Spicymierz, Sworawa, Szadów (Księży), Turkowice, Wielenin, Wieszczyce, Wólka (Wola Rozworzyna). Oprócz wymienionych przywołać można także Ubysław, pominięty mylnie w rozważaniach nad rozwojem dóbr arcybiskupich przez J. Warężaka¹⁰³. Na podstawie danych odnoszących się do początku XVI w. wiadomo, że nie miał on już wówczas charakteru oddzielanej wsi (zamieszkiwanej przez ludność kmieco-zagrodniczą), lecz w sensie funkcjonalnym stanowił odizolowany folwark podmiejski, ukierunkowany w głównej mierze na sferę alimentacji pobliskiego Uniejowa. W aktach wizytacyjnych odnajdujemy wzmiankę, zgodnie z którą: *Laborant unum diem in*

⁹⁸ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1928, s. 78–79 (na podstawie: AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. I, f. 65v. oraz ks. II, f. 95).

⁹⁹ VG, s. 235.

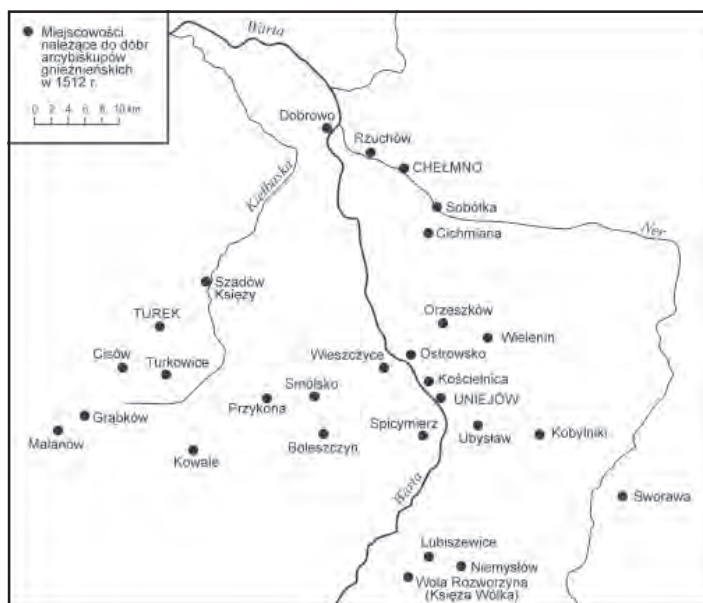
¹⁰⁰ S. Zajączkowski i S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 192–193.

¹⁰¹ VG, s. 239, 250.

¹⁰² LBL, t. 1, s. 345; PW, t. 2, s. 184.

¹⁰³ Por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 104.

*septimana, ultra hoc habet campum eis emensuratum in praedio Ubyslaw, quod disponunt*¹⁰⁴. Do tego trzeba dodać jeszcze fragment innej wsi, w postaci 2 łanów ziemi należących do dóbr arcybiskupich w Korytkowie.

Ryc. 3. Stan osadnictwa w kluczu uniejowskim w 1512 r.

Źródło: opracowanie własne

W przedstawionej strukturze osadnictwa wiejskiego niezwykle istotne znaczenie miały kwestie związane z lokacją na prawie niemieckim. Mogła ona być związana z tworzeniem nowych osad *in cruda radice*, lub co częściej bywało, polegała na przeniesieniu istniejącej już wsi na tę formę organizacji prawno-gospodarczej, czemu towarzyszyły określone reperkusje polegające na formowaniu sołectwa, ustanowieniu ściśle określonych zobowiązań feudalnych, opartych w przeważającej mierze na czynszu, nadawaniu przywilejów gospodarczych oraz regulacji dotychczasowej struktury przestrzennej. W świetle wizytacji z 1512 r. można stwierdzić, że w kluczu uniejowskim istniało 17 osad, w przypadku których odnajdujemy wzmianki o sołectwach dysponujących w tym czasie 48 łanami ziemi. Z analiz wykonanych przez autora wynika, że uposażenie sołtysa wahało się zazwyczaj od 1 łana (np. Cichmiana) do 5 łanów (np. Niemysłów). W przypadku niektórych wsi jesteśmy w stanie, co sygnalizowano przy omawianiu poszczególnych miejscowości, ustalić precyzyjnie daty lokacji na prawie średzkim. Były to kolejno: Cisów (1284), Włelenin (1290), Orzeszków (1290 i ponownie 1311), Niemysłów (1319), Lubiszowice (1319), Grąbków (1327), Malanów (1329), Cichmiana (1339), Chełmno (1341), Boleszczyn (1408),

¹⁰⁴ VG, s. 151.

Sworawa (1408) i Kowale (1434). W okresie nowożytnym liczba sołectw uległa zmniejszeniu. W kluczu uniejowskim wyszczególnić można w połowie XVIII w. nadziały wójtowskie w Ostrowsku (8 łanów), Orzeszkowie (5 łanów), Smółsku (3,5 łana), Przykonie (2 łany), Boleszczynie (1 łan). W 1778 roku arcybiskup Antoni Kazimierz Ostrowski zniósł wójtostwa w Smółsku i Przykonie, powiększył za to wójtostwo w Orzeszkowie, które w całości (18 łanów) przypadło szlachcicowi Kozietulskiemu. Dla porównania w wydzielonym z uniejowskiego, sąsiednim kluczu tureckim notowano w tym czasie wójtostwo wiejskie w Malanowie (7 łanów) i Grąbkowie (16 łanów) – oba jako uposażenie kapituły uniejowskiej oraz w Cisowie (2 łany). W kluczu chełmińskim wójtostwo zachowało się tylko w Ladorudzu Wielkim i Małym (łącznie 30 łanów). Obie wsie jednak nie wchodziły wcześniej w skład klucza uniejowskiego¹⁰⁵. Reasumując, należy stwierdzić, że liczba sołectw na obszarze klucza uniejowskiego oraz wydzielonych z niego sąsiednich kompleksów majątkowych wyraźnie spadła, ale powierzchnia zachowanych wójtostw do końca XVIII w. wyraźnie wzrosła.

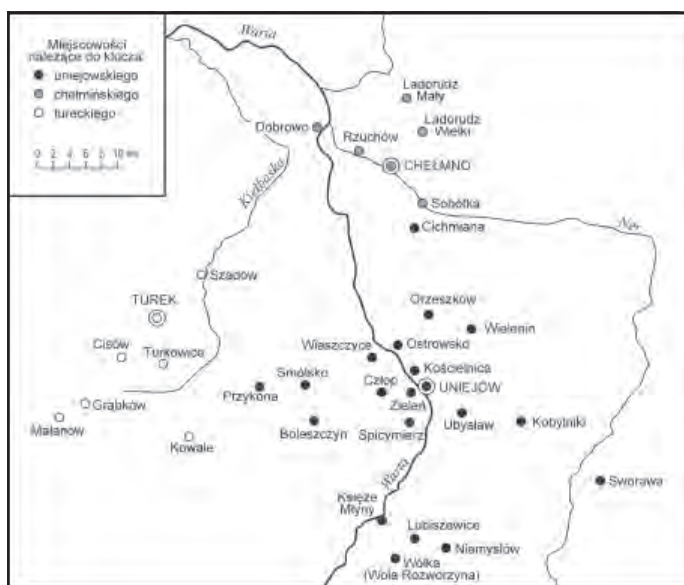
Jak wynika z przedstawionego uprzednio bilansu, klucz uniejowski był rozległy powierzchniowo i obejmował znaczną liczbę jednostek osadniczych. W dużej mierze utrudniało to zarządzanie i gospodarowanie w warunkach zachodzących ówczesnie zmian społeczno-ekonomicznych, które wynikały ze wzmożonego rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. W obrębie włości uniejowskiej zlokalizowane były ponadto dwa miasta, które konkurowały ze sobą, co osłabiało w efekcie pozycję obu ośrodków. Warunkowało to podjęcie decyzji w sprawie podziału klucza na trzy części. W ten sposób wydzielili się z niego dwa inne: klucz chełmiński oraz turecki. W *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego osada Chełmno opisana została jako *oppidum archiepiscopi gnesnensis*, co wskazuje na rosnącą pozycję tej miejscowości w okresie wczesnonowożytnym i stanowiło asumpt do swoistej emancypacji majątkowej¹⁰⁶. Wyodrębniony z dóbr uniejowskich w latach 40. XVI w. klucz chełmiński składał się początkowo z 6 wsi. Z włości ziemskiej z siedzibą w Uniejowie do nowego klucza przeszły miejscowości: Chełmno, Dobrowo, Rzuchów oraz Sobótka. Jego uzupełnienie stanowiły dwie wsie z klucza grzegorzewskiego, tj. Ladorudz Wielki i Mały. Nowo wydzielony klucz turecki objął natomiast aż 7 osad z dotychczas funkcjonującego, dużego powierzchniowo kompleksu uniejowskiego, tj. oprócz Turku wsie: Cisów, Grąbków, Kowale, Malanów, Szadów i Turkowice¹⁰⁷. W ten oto sposób w wyniku decyzji administracyjnych powierzchnia klucza uniejowskiego uległa wyraźnemu ograniczeniu do centralnej części dawnego kompleksu majątkowego, w relatywnie bliskim sąsiedztwie biegu Warty. W konsekwencji separacji 11 miejscowości liczba osad w kluczu uniejowskim w drugiej połowie XVI w. zmniejszyła się do 19, w tym jednego miasta (ryc. 4). Warto dodać, że pod względem uwarunkowań

¹⁰⁵ J. Topolski, *Rozwój latyfundium...*, s. 81, 83, 86.

¹⁰⁶ LBL, t. 2, s. 442–444.

¹⁰⁷ Zob. J. Topolski, *Rozwój latyfundium...*, s. 82–86.

prawno-własnościowych klucz uniejowski nie stanowił całkowicie integralnej struktury przestrzennej, albowiem odnaleźć można dane z XVIII w. wskazujące, że czasowo wydzielany był oddzielnie tzw. partykularz Przykuna (obejmujący wieś o tej nazwie oraz Boleszczyń) oraz partykularz Niemysłów (do którego oprócz osady o wskazanej nazwie wchodziły także wsie: Wólka, Lubiszowice i Księża Młyny).

Ryc. 4. Stan osadnictwa w kluczu uniejowskim i sąsiednich kompleksach majątkowych w II połowie XVI w.

Źródło: opracowanie własne

Przyjrzyjmy się dalszym zmianom w stosunkach osadniczych majątności arcybiskupich na badanym obszarze w okresie nowożytnym. Rozwój osadnictwa w kluczu uniejowskim po podziale dóbr nie przedstawia się zbyt imponująco. Jak wcześniej wspomniano, w majątnościach arcybiskupich zaczyna rozwijać się na szeroką skalę gospodarka folwarczna. Doszło do refeudalizacji stosunków społecznych, a dominującą formą renty feudalnej w okresie nowożytnym stała się przymusowa praca odrobkowa chłopów, czyli pańszczyzna. W tych okolicznościach zaczynają powstawać struktury osadnicze w postaci dużych, wysoko towarowych gospodarstw, zarządzanych przez administratorów dóbr arcybiskupich. Najczęściej folwarki miały postać dodatkowych komponentów morfologicznych, rozwijających się w bezpośrednim sąsiedztwie wsi starszego pochodzenia, ze względu na możliwości kształtowania areálu gruntowego oraz zapewnienia siły roboczej. Najczęściej folwarki powstawały poprzez wykup ziemi sołeckiej, ale także w wyniku inkorporacji opuszczonych osad chłopskich, wymuszonej zamiany gruntów, a w dalszej kolejności zagospodarowania

nieużytków oraz zajmowania ziemi pozyskanej na drodze karczunków leśnych¹⁰⁸. W ten sposób wykształciły się folwarki we wsiach o średniowiecznej metryce historycznej. W świetle wizytacji z 1512 r. folwarki klucza uniejowskiego dysponowały łącznie 12 łanami¹⁰⁹. W pierwszej połowie XVI w. notowanych było 6 folwarków: w Kościelnicy, Niemysłowie, Przykunie, Spicymierzu, Wieleniu oraz samodzielny folwark Ubysław¹¹⁰. Ten ostatni uległ zanikowi zapewne jeszcze w XVI w. Odrodził się jednak na nowo na bazie gruntów chłopskich w drugiej połowie XVIII w. W spisach inwentarzowych z 1785 r. przestał być wzmiankowany natomiast folwark w Spicymierzu. W tym okresie powstał zaś folwark przy istniejącej do tej pory wsi Smólsko, założony na pustkach osadniczych oraz łanach wójtowskich¹¹¹.

Analizowane przemiany wewnętrzne wsi nie wpłynęły jednak na różnice w rozwoju osadnictwa, rozumianego wąsko w kategoriach tworzenia nowych punktów osadniczych. Zmiany tego typu przyniosło natomiast powstanie, prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w., innej osady, o nazwie Zieleń. Jak podaje inwentarz z 1638 r., była to miejscowość, gdzie *niemasz poddanych, tylko sam folwark w nim*¹¹². Był to zatem, podobnie jak analizowany wcześniej Ubysław, autonomiczny punkt osadniczy, stanowiący oddzielną wieś, gdzie folwark w sensie budynków gospodarczych sprzężony był z niewielką osadą chłopów pańszczyźnianych, pozbawionych nadziałów gruntowych (czyli zagrodników). Podsumowując, w drugiej połowie XVII w. nadal notowanych było więc 6 folwarków (w tym Zieleń w zamian za Ubysław). W inwentarzach z lat 80. XVIII w. wzmiankowanych było natomiast 7 folwarków (pojawił się po raz pierwszy folwark w Smólsku i ponownie Ubysław, ale zanikł okresowo Spicymierz). Dla porównania w sąsiednim kluczu chełmińskim notowane były 2 folwarki (Chełmno i okresowo Sobótka), w tureckim zaś istniały 3 folwarki: w Turku, w Turkowicach oraz w Cisowie, jednak niefunkcjonujący już i dzierżawiony przez chłopów od XVII w.¹¹³

W kluczu uniejowskim przez cały okres nowożytny wyraźnie dominował system gospodarki pańszczyźnianej, mimo że generalnie w dobrach arcybiskupich można zauważyć wyraźną tendencję do przenoszenia chłopów na rentę czynszową, szczególnie w drugiej połowie XVII w. Wizytator dóbr w 1782 r. zanotował, że *wszędzie lud rzewliwie płacze i ubolewa, najwięcej, że protekcji*

¹⁰⁸ B. Baranowski, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, Ser. 1, z. 1, 1955.

¹⁰⁹ J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 104.

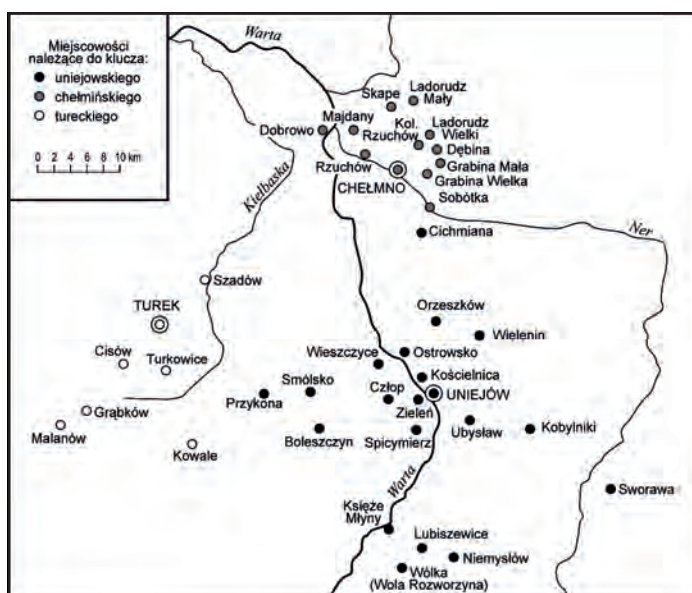
¹¹⁰ S.M. Zajączkowski, *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 31, 1970, s. 1–43; S. Orsini-Rosenberg, *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w.*, Poznań 1925.

¹¹¹ Por. J. Topolski, *Rozwój latyfundiów...*, s. 80.

¹¹² AAG, A. Cap. B., 163, k. 51.

¹¹³ J. Topolski, *Rozwój latyfundiów...*, s. 83, 85.

żadnej Książęcia imci Pana swego nie mają¹¹⁴. Obciążenia feudalne względem chłopów zatem rosły i spotykały się z dużym niezadowoleniem. Jak wskazują źródła, jedynie wieś Sworawa za sprawą arcybiskupa Ostrowskiego przeszła komutację (oczynszowanie chłopów). Wieś ta stanowiła zaledwie 5% ogółu wsi tego klucza i był to zdecydowanie najmniejszy odsetek spośród wszystkich kluczy majątkowych będących w posiadaniu arcybiskupów gnieźnieńskich¹¹⁵. Dla porównania w kluczu tureckim w kategorii osad wiejskich pod koniec XVIII w. nadal 4 miały charakter pańszczyźniany, zaś 2 zostały oczynszowane (1/3 ogółu wsi). W kluczu chełmińskim natomiast, ze względu na intensywne procesy osadnicze, 6 nowo powstałych wsi w drugiej połowie XVIII w. uzyskało przywileje związane z komutacją, do czego dochodzi jeszcze oczynszowana wcześniej wieś Dobrowo (czyli łącznie 2/3 ogółu wsi). Jak podaje J. Topolski, mimo że prawie wszystkie wsie klucza uniejowskiego pozostały aż do sekularyzacji pańszczyźniane, to jednak znaczna część pól dworskich była dzierżawiona przez chłopów, co stanowiło 20% dostępnego areal, a po dodaniu gruntów Uniejowa i Sworawy 35%¹¹⁶. Był to zatem niezwykle ważny krok w kierunku ponownego rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej na badanym obszarze.

Ryc. 5. Stan osadnictwa w kluczu uniejowskim i sąsiednich kompleksach majątkowych w 1785 r.

Źródło: opracowanie własne

¹¹⁴ AAG, A. Cap. B., 163, k. 137.

¹¹⁵ J. Topolski, *Rozwój latyfundiów...*, tab. 2.

¹¹⁶ Tamże, s. 81.

Ukazując rozwój osadnictwa w kluczu uniejowskim od XVI do XVIII w., konieczne podjąć należy zagadnienie młynarstwa, silnie związanego z wykorzystaniem spadku rzeki Warty i jej dopływów. Na początku XVI w. na obszarze klucza uniejowskiego notowanych jest aż 16 młynów, czyli najwięcej spośród wszystkich kompleksów majątkowych należących w tym czasie do arcybiskupstwa. Dla przykładu wizytacje dóbr arcybiskupich wskazują na istnienie młyna zwanego Szłop w 1512 r.¹¹⁷ W jego rejonie doszło jednak w późniejszym okresie do powstania dużo większej osady, która w 1638 r. liczyła już 8 zagrodników, a w świetle inwentarzy z 1685 r. obejmowała 32 chałupy¹¹⁸. Po krótkim okresie wyraźnego regresu odrodziła się ponownie i wzmocniła swój potencjał. Pod koniec XVIII w. wieś nazywana była Człopami Wielkimi. Człopy nie są jedynym nowym punktem osadniczym o wskazanej genezie. Jest nim także osada zwana Księżę Młyny, choć w materiale źródłowym pojawiają się również nazwy: Młyn Księży, Młyn Borowy. Na początku XVII w. w bezpośrednie sąsiedztwo młyna sprowadziło się 3 rybaków. W inwentarzach z 1685 r. notuje się 9 domów, a w 1785 r. osada liczyła już 11 budynków mieszkalnych¹¹⁹. Była to więc wieś o charakterze młynarsko-rybackim. Analizowane osady stanowiły ważny element rozwoju gospodarki rybackiej w dolinie Warty. W kluczu uniejowskim istniały bowiem jeszcze dwie inne osady o tej specyfice funkcjonalnej, choć wykazywały wcześniejszą, aniżeli nowożytną genezę, mianowicie Kawęczyn oraz Wieścice. Były to wsie, które ze względu na pełnione funkcje nie wykazywały charakterystycznego dla wsi niwowych podziału na trzy pola. W Wieścicach w 1685 r. notowano 10 rybaków, a w Kawęczynie 6¹²⁰. Stan ten uległ nieznacznemu obniżeniu do końca XVIII w.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że Zieleń, Człopy i Księżę Młyny były jedynymi nowo powstałymi osadami w kluczu uniejowskim po podziale dóbr w XVI w. Stan zasiedlenia omawianego klucza majątkowego pod koniec XVIII w. obejmował zatem 22 miejscowości (w tym 1 miasto, 18 wsi o dawnej metryce historycznej oraz 3 nowe osady z okresu nowożytnego). Dla porównania stan osadnictwa w kluczu tureckim nie zmienił się po separacji dóbr i w okresie przedrozbiorowym nadal obejmował 7 osad (w tym 1 miasto i 6 wsi). A *contrario* sytuacja w tym zakresie rozwijała się odmiennie w kluczu chełmińskim, który wcześniej wchodził w skład dóbr uniejowskich. Mianowicie w wyniku intensywnej akcji osadniczej zainicjowanej przez arcybiskupa Ostrowskiego do 1785 r. powstało 5 osad olęderskich, w tym: Grabina Wielka, Grabina Mała, Dębina, Majdany i Holendry Rzuchów¹²¹. Mieszkańcy tych wsi byli objęci czynszem, zgodnie z treścią oblatowanych w Łęczycy kontraktów emfiteutycznych¹²².

¹¹⁷ VG, s. 246, por. LBL, t. 1, s. 356; PW, t. 2, s. 232.

¹¹⁸ AAG, A. Cap. B., 163, k. 51.

¹¹⁹ AAG, A. Cap. B., 163, k. 50, 51, 88, 105.

¹²⁰ AAG, A. Cap. B., 163, k. 63.

¹²¹ AAG, A. Cap. B., 155, k. 113.

¹²² J. Goldberg, *Osadnictwo olęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 5, 1957, s. 67–110.

W latach 90. XVIII w. powstała dodatkowo kolejna wieś tego typu, tj. Skąpe, zwiększając tym samym stan zasiedlenia klucza do 12 osad (ryc. 5).

Analizując rozwój osadnictwa, warto przyrzeć się bliżej kwestii wielkości badanych wsi. W świetle danych z 1512 r. można odtworzyć strukturę powierzchniową 25 osad wchodzących w skład klucza uniejowskiego (wówczas jeszcze niepodzielonego). Danych takich nie posiadamy jedynie dla osad rybackich: Kawęczyna i Wieścic. Uwzględniając areal wsi składających się z łąnów kmiecych, sołtysich, folwarcznych, a niekiedy też plebańskich, udało się ustalić, że grunty 4 wsi klucza uniejowskiego zajmowały powierzchnię poniżej 5 łąnów (16%), kolejnych 9 wsi miało powierzchnię od 6 do 10 łąnów (36%), najwięcej, bo 10 wsi (40%) mieściło się przedziale od 11 do 20 łąnów, 2 wsie (8%) miały zaś powierzchnię przekraczającą 20 łąnów. Dominowały zatem wsie średnie pod względem areалу, bowiem według obliczeń własnych autora udział wsi najmniejszych był niższy niż dla ogółu dóbr arcybiskupich (11,9%), a jednocześnie należy stwierdzić, że odsetek wsi największych jest znacznie niższy od analogicznego wskaźnika wyliczonego dla wszystkich wsi arcybiskupich na ziemiach polskich w tym okresie (24,8%), przy czym wskaźnik ten jest nieco zawyżony ze względu na duże powierzchnie osad należących do klucza kamieńskiego¹²³.

Tabela. 1. Porównanie powierzchni gruntów w kluczu uniejowskim i wykształconych z jego podziału kompleksów majątkowych w okresie nowożytnym

Osady klucza majątkowego:	1512*		1685		1785	
	Ogółem gruntów	W tym ziemi uprawnej	Ogółem gruntów	W tym ziemi uprawnej	Ogółem gruntów	W tym ziemi uprawnej
Uniejowskiego	243	177 (72,8%)	231,5	155 (66,9%)	245	226,5 (92,4%)
Chelmińskiego	80	75 (93,7%)	71	49,5 (69,7%)	113	103 (91,2%)
Tureckiego	128,5	117 (91,1%)	133	102,5 (77,1%)	134	124,5 (92,9%)

* Uwaga: W 1512 r. nie funkcjonował jeszcze podział klucza uniejowskiego. Dane dla celów porównawczych zostały pozyskane na drodze wyliczeń arytmetycznych (tj. zsumowania powierzchni gruntowej osad wchodzących w późniejszym okresie w skład danego kompleksu majątkowego).

Źródło: VG, s. 232–250 (1512 r.), AAG, A. Cap. B., 155 (1785 r.), AAG, A. Cap. B., 163 (1685 r.), J. Topolski, *Rozwój latyfundiów...*, s. 82, 84, 86.

Na zakończenie przyjrzymy się zmianom w zakresie areálu gruntów na obszarze klucza uniejowskiego w okresie nowożytnym, dokonując analizy porównawczej z sąsiednimi kluczami majątkowymi, które wydzieliły się w połowie XVI w. (tab. 1). Początkowo klucz uniejowski, grupujący jedynie wsie w granicach po separacji dóbr, obejmował 243 łany ziemi, z czego 27,2% stanowiły łany opustoszałe. W wizytacji przeprowadzonej w 1685 r. ujawnia się okresowy

¹²³ Por. J. Warężak, *Rozwój uposażenia...*, s. 103.

spadek powierzchni ogólnej wsi przy obserwowanym jednocześnie zwiększonym udziale gruntów niezagospodarowanych (33,1%). Podobne zjawisko malejącej powierzchni ziemi uprawnej notujemy także dla sąsiednich kluczy majątkowych, choć trzeba dostrzec, że spadek ten był w tych kompleksach majątkowych dużo bardziej wyraźny (z poziomu 6,3–8,9% do 22,9–30,3%). Zintensyfikowany rozwój pustek osadniczych był spowodowany przede wszystkim kryzysem ekonomicznym, wywołanym wojnami oraz klęskami elementarnymi. W przeciągu kolejnych 100 lat całkowity areał klucza uniejowskiego (oraz tureckiego) pozostał na niemal niezmiennym poziomie. Doszło zaś do wyraźnego wzrostu powierzchni wsi w kluczu chełmińskim (o prawie 60%) ze względu na procesy intensywnego rozwoju osadnictwa olęderskiego. Obserwujemy przy tym stan ożywienia gospodarczego i towarzyszący mu wzrost powierzchni ziemi uprawnej. Nieużytkowane grunty nie przekraczały już wówczas 7% dla wszystkich kluczy majątkowych. Oznacza to wzrost gruntów uprawnych w ciągu wieku o niemal połowę w odniesieniu do XVII w. i prawie o 1/3 w stosunku do XVI w. w przypadku badanego klucza uniejowskiego. Dla porównania w kluczu tureckim był to wzrost o 1/5 w stosunku do 1685 r., co oznacza niemal powrót do stanu z 1512 r. W kluczu chełmińskim ze względu na rozwój sieci osadniczej wzrost ziemi uprawnej pod koniec XVIII w. jest ponaddwukrotny w odniesieniu do stanu sprzed stu lat i ponad 1/3 większy od powierzchni notowanej na początku okresu nowożytnego.

Przeprowadzone badania pozwoliły zrekonstruować proces rozwoju osadnictwa wiejskiego na obszarze klucza uniejowskiego dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich, dzięki czemu zweryfikowano lub doprecyzowano dotychczasowe ustalenia w tym zakresie. Udało się w sposób chronologiczny zbadać przebieg zmian zasięgu terytorialnego analizowanego klucza majątkowego, by na jego tle zaprezentować zróżnicowanie stosunków osadniczych w różnych aspektach ich genezy i późniejszego funkcjonowania. W tym kontekście wskazane wydaje się podjęcie w przyszłości dalszych badań dotyczących wybranych kwestii rozwoju struktur społeczno-gospodarczych na analizowanym obszarze.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG).

Archiwum Kapituły Metropolitarnej (A. Cap. B), *Originale revisiones bonorum archiepiscopatum. Collectae A.D. 1818 per Vincentium Kazubski, sygn. 163.*

Archiwum Kapituły Metropolitarnej (A. Cap. B), *Inwentarz dóbr całego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego spisany przez ks. Ignacego Nepomucena Bardzińskiego, sygn. 155.*

Źródła drukowane

Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, wyd. J.K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919.

Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. IV, Kraków 1887.

Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, seria II, t. 2. wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952.

- Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880.
- Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, t. 12, *Historiae Polonicae libri XII*, t. 3, Kraków 1876.
- Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 2, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1878.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–4, wyd. I. Zakrzewski, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1877.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 1, Poznań 1890.
- Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, cz. 1, *Bulla gnieźnieńska z r. 1136*, wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883.
- Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.
- Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobrzyńskich z końca wieku XIV i pierwszych lat wieku XV*, wyd. R. Hube, Warszawa 1888.

Piśmiennictwo

- Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UL”, Ser. 1, z. 1, 1955.
- Goldberg J., *Osadnictwo ołęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 5, 1957, s. 67–110.
- Jabłońska A., *Kapituła uniejowska do początków XVI wieku*, Kielce 2005.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1928.
- Makowski E., Łuczak C. (red.), *Dzieje Turku*, Poznań 2002.
- Orsini-Rosenberg S., *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w.*, Poznań 1925.
- Szymczak J. (red.), *Uniejów. Dzieje miasta*, Łódź–Uniejów 1995.
- Topolski J., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958.
- Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.
- Waręzak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929.
- Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, [w:] *Atlas Historyczny Polski*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998.
- Zajązkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 4, 1966, s. 2–85.
- Zajązkowski S.M., *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974.
- Zajązkowski S.M., *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 31, 1970, s. 1–43.
- Zajązkowski S.M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua”, t. 19, 1972, s. 21–49.
- Zajązkowski S., Zajązkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1: Łódź 1966, cz. 2: Łódź 1970.

DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENT IN THE UNIEJÓW ESTATE OF THE ARCHBISHOPS OF GNIEZNO

Summary

The paper presents results of research devoted to reconstruction of the development of rural settlement in the Uniejów estate belonging to the Gniezno diocese in the pre-partition period. Analysis of source materials brought enrichment of the present state of knowledge and verification of earlier historiographic findings. The study has identified territorial changes in the estate in chronological order, and age of the villages and circumstances of their formation and becoming archbishops' property. The paper also addresses such issues as location under German law, development of the manorial system, creation of millers' and fishermen's villages, and the transformation of settlement structures caused by commuting. There also is a comparison of changes in the sizes of villages and their cultivated areas, and indication of their future development trends.

Keywords: rural settlement, Uniejów estate, Gniezno diocese